

Проблемність розмежування та використання правових категорій «воєнна політика», «оборона України», «державна політика у сфері оборони»

*Problems with separation and use of legal categories
“military policy”, “defence of Ukraine”, “government policy on defense”*

В.В. Сокурєнко

Ключові слова:

воєнна політика, оборона України, державна політика у сфері оборони.

Key words:

military policy, defense Ukraine, government policy on defense.

Актуальність теми. Поняття «політика» походить від давньогрецького «politike» та означає державну діяльність. Таким чином, будь-яку політику держави потрібно розглядати як діяльність із забезпечення управління відповідними процесами в суспільстві. Оскільки предметом адміністративного права є відносини, що складаються внаслідок і з приводу виконання публічною адміністрацією своїх виконавчо-розпорядчих функцій, то дослідження саме адміністративно-правового аспекту цієї проблематики є актуальним.

І.М. Іллінський зазначає, що політика – це нерозривна єдність політичних відносин і політичної ідеології, яка є необхідною умовою для нормальної життєдіяльності суспільства та його розвитку, що забезпечується спадкоємністю поколінь. Політична ідеологія – це не сукупність застиглих ідей і поглядів, уявлень про використання влади для управління процесом, це сам діючий процес щодо функціонування, розвитку, впровадження цих ідей у свідомість мас, у цьому випадку – молоді¹.

Виклад основного матеріалу. У сучасній політології політику визначають як галузь цілеспрямованих відносин між соціальними групами щодо використання інститутів публічної влади для реалізації їх суспільно значущих запитів і потреб².

Щодо цього точною та влучною видається думка О.М. Бандурки, який стверджує, що політика прямо або опосередковано пов'язана з організацією й функціонуванням державної влади, із засобами й методами діяльності держави. Звідси постає важливий висновок про те, що поняття «політика» та «політика держави» співвідносяться в категоріях як «загальне» й «особливе», оскільки політика держави – це і є політика стосовно конкретно-історичних умов життя й організації суспільства³.

І.І. Гаврада визначає державну політику як відносно стабільну, організовану та цілеспрямовану діяльність органів державної влади стосовно певного питання чи комплексу питань, яка здійснюється ними безпосередньо чи опосередковано та впливає на життя суспільства⁴.

Англійський політолог Д. Кілпатрік визначає державну політику як напрям дій, регуляторних заходів, законів, бюджетних пріоритетів стосовно певної теми, що здійснюється державним органом чи його представниками⁵.

¹ Ильинский И.М. ВЛКСМ в политической системе советского общества / И.М. Ильинский. – М. : Молодая гвардия, 1981. – С. 81.

² Лисенко В.І. Адміністративно-правове регулювання співпраці із закордонними українцями / В.І. Лисенко. – К. : НАВС, 2014. – 224 с.

³ Бандурка О.М. Управління в органах внутрішніх справ України : [підручник] / О.М. Бандурка. – Х. : Ун-т внутр. справ, 1998. – С. 31.

⁴ Гаврада І.І. Цензура як прояв недемократичності державної політики України у сфері засобів масової інформації / І.І. Гаврада // Політичний менеджмент : наук. журнал / голов. ред. Ю.Ж. Шайгородський. – 2006. – № 5. – С. 95-106.

⁵ Kilpatrick D. Definitions of Public Policy and Law [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://mainweb-v.musc.edu/vawprevention/policy/definition.shtml>.

На думку В.Д. Попова, державна політика – комплекс політичних, правових, економічних, соціально-культурних та організаційних заходів держави, спрямований на забезпечення конституційного права громадян⁶.

В.Ф. Халіпов зазначає, що державна політика – це лінія, курс, визначення цілей, завдань і сама діяльність, спрямована на їх дослідження, яка здійснюється державою та її центральними органами й органами на місцях, у країні й закордоном⁷.

Л. Пал визначає державну політику як «напрямок дії або утримання від неї, обрані державними органами для розв'язання певної чи сукупності взаємно пов'язаних проблем»⁸.

Таким чином, узагальнюючи наукові підходи до теоретичного визначення поняття «державна політика», вважаємо, що це поняття можна розглядати в декількох значеннях:

- 1) державна політика як транспарентний процес прийняття політичних, у тому числі управлінських, рішень;
- 2) державна політика як цілеспрямований вплив, який здійснюється структурами публічної влади. Таке значення державної політики найчастіше вживається в контексті реалізації публічного управління;
- 3) державна політика як нормативно-правова програма, що містить стратегічні напрями розвитку держави;
- 4) державна політика як визначений курс дії публічної влади. Таке значення може мати місце в контексті реалізації певної ідеології правлячого класу;
- 5) державна політика, сутністю якої є публічна діяльність. Остання розуміється як репрезентована в публічній сфері активність політичних і неполітичних діячів, які через взаємодію прагнуть реалізувати власний інтерес. Публічною є діяльність держави, спрямована на задоволення запитів соціальних груп;
- 6) державна політика як механізм підтримки публічного порядку. У такому контексті можна послатися на праці американського вченого Е. Гоффмана, який стверджував, що, взаємодіючи в суспільстві, люди виробляють способи підтримки, руйнування та відновлення публічного порядку, який є базовим для підтримки соціального порядку – політичного та економічного⁹.

Таким чином, державна політика – це організована та цілеспрямована діяльність публічної адміністрації щодо вирішення суспільних проблем щодо досягнення й реалізації загальнозначущих напрямів розвитку суспільства або його окремих сфер шляхом використання правових, адміністративних, економічних методів впливу.

Розкриваючи сутність поняття «державна політика», варто зазначити, що ця правова категорія характеризується такими ознаками:

- обов'язкова відповідність нормам законодавства;
- врахування та першочерговість інтересів громадян, суспільства й держави в цілому, тобто державна політика повинна захищати та відстоювати інтереси всіх прошарків суспільства;
- забезпечується шляхом застосування з боку держави заходів примусу;
- реалізовується за допомогою правових методів;
- являє собою сукупність правових, економічних, соціальних, політичних заходів;
- є одним із видів публічної політики;
- реалізує публічну владу через відповідних суб'єктів публічної адміністрації;
- наявність адміністративних повноважень – легітимність ухвалення рішень і їх виконання за ієрархією, яка забезпечується суспільно визнаними органами управління, тобто органами державної влади та громадського самоврядування;
- компетенція в тій сфері, якої безпосередньо стосується державна політика¹⁰;

⁶ Информационная политика : [учебник] / под общ. ред. В.Д. Попова. – М. : Изд-во РАГС, 2003. – 423 с.

⁷ Власть. Политика. Государственная служба : [словарь] / под ред. В.Ф. Халипов, Е. В. Халипова. – М.: Луч, 1996. – 211 с.

⁸ Кучеренко О.С. Державна політика: аналіз сучасних політологічних концепцій / О.С. Кучеренко // Актуальні проблеми реформування державного управління в Україні : мат. наук.-практ. конф. – К. : Вид-во УАДУ, 1997. – С. 279–281.

⁹ Goffman E. Asylums: Essays n the Social Situation on Mental Patients and other Inmates / E. Goffman. – N.Y., 1961. – P. 178.

¹⁰ Дем'янчук О.П. «Державна політик» та «публічна політика»: варіант перехідного періоду / О.П. Дем'янчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/nz/nz18_2000_polityk/05_demyanchuk_op.pdr.

- всеохопленість, тобто державна політика реалізується безпосередньо у всіх сферах суспільного життя (оборона, освіта, соціальне забезпечення, екологія тощо);
- впорядкованість і наступність – наявність системи розробки та ухвалення рішень, відстеження результатів, оцінка та коригування дій;
- унормованість декларування напрямків, етапів, завдань певного напрямку державного впливу на ту чи іншу сферу суспільного життя (наприклад, «Про схвалення Концепції реформування та розвитку лісового господарства»¹¹, «Про Концепцію державної промислової політики»¹²).

Процес розвитку державної політики включає чотири основні етапи, що представляють своєрідний «політичний цикл», що складається з декількох послідовних і логічних дій: 1-й етап – визначення суспільних проблем і, відповідно, напрямів політики (ініціювання політики); 2-й етап – розробка й легітимація державної політики (формування політики); 3-й етап – виконання й моніторинг державної політики (виконання політики); 4-й етап – оцінка та регулювання державної політики (оцінка політики).

Таким чином, беручи до уваги вплив суспільних проблем і дій державних органів влади, можна виділити такий ланцюжок взаємозв'язків: перший етап – «проблеми суспільства – держава»; другий етап – «держава – визначення стратегії»; третій етап – «держава – вирішення проблем»; четвертий етап – «аналіз проблем – реалізація конкретно визначених напрямів державної політики».

Будь-яка державна політика реалізується в певних умовах і під час використання адекватних їй засобів. Набір засобів реалізації державної політики може бути досить широким: від різноманітних форм власності, ринкової економіки, оборони, безпеки до освіти й виховання. Тут важливо все, що стосується людини, її розвитку та самоздійснення.

Дослідження сутності змісту правової категорії «державна політика» дає можливість говорити, що державна політика розповсюджена та регулює всі сфери суспільного життя, не є винятком, безумовно, і сфера оборони.

Під цим терміном, на нашу думку, необхідно розуміти:

- по-перше, курс дій публічної адміністрації, що містить стратегії розвитку держави в досліджуваній сфері;
- по-друге, винятково напрями та принципи її реалізації;
- по-третє, закріплену на законодавчому рівні програму щодо розвитку та вдосконалення держави у сфері оборони;
- по-четверте, репрезентовану в публічній сфері активність політичних і неполітичних суб'єктів, які через взаємодію прагнуть реалізувати публічний інтерес;
- по-п'яте, реалізацію шляхом застосування механізму публічно-правового регулювання у сфері оборони;
- по-шосте, систему адміністративних, економічних, політичних, воєнних, соціальних засобів впливу, які застосовуються компетентними суб'єктами.

Водночас у цьому випадку треба акцентувати увагу на проблемі невизначеності самого поняття «державна політика у сфері оборони», адже на сучасному етапі державотворення законодавець жодним чином не задекларував правове розуміння цієї категорії. Саме тому нині дуже важливим є вирішення питання сутності поняття «державна політика у сфері оборони», визначення її завдань, напрямів реалізації тощо.

Законодавець використовує поняття «воєнна політика» та «оборона України», де воєнна політика визначається як діяльність суб'єктів забезпечення національної безпеки держави щодо запобігання воєнним конфліктам, організації та здійснення військового будівництва й підготовки Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також правоохоронних органів спеціального призначення, Державної спеціальної служби транспорту України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, тобто військових формувань та органів спеціального призначення до збройного захисту національних інтересів. Воєнна політика – складова державної політики,

¹¹ Про схвалення Концепції реформування та розвитку лісового господарства : затверджено Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 квітня 2006 р. № 208-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/208-2006-p>.

¹² Про Концепцію державної промислової політики : Указ Президента України від 12 лютого 2003 р. № 102/2003 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 7. – Ст. 278.

головною метою якої є підтримання міжнародної безпеки, запобігання воєнним конфліктам, забезпечення обороноздатності держави відповідно до Указу Президента України від 8 червня 2012 р. № 390/2012 «Про нову редакцію Воєнної доктрини України»¹³.

Варто зауважити, що національні інтереси в теорії права мають розгалужений зміст і видову систему.

Відповідно, поняття «національні інтереси» належить насамперед до геополітики, де воно є однією з основних категорій. При цьому національні інтереси порівнюються з поняттям «інтереси країни», безвідносно до тих етносів, якими ця країна представлена. Водночас геополітика – це одне з фундаментальних понять теорії міжнародних відносин, що характеризує місце й конкретно-історичні форми дії територіально-просторових особливостей впливу держав або блоків держав на локальні, регіональні, континентальні та глобальні міжнародні процеси. У цілому геополітика визначається як теорія обґрунтування та практика реалізації підходів до політики держави, зумовленої геополітичними, економічними, політичними, військовими й іншими чинниками, з метою забезпечення своїх життєво важливих інтересів. Геополітичний чинник є сукупністю географічних параметрів, що обумовлюють відповідний напрям у політиці держави із забезпечення його життєво важливих інтересів на певному етапі його розвитку.

Національні інтереси можна класифікувати за ступенем важливості для суспільства (життєво важливі, важливі та просто інтереси); за тривалістю дії (короткострокові, середньострокові й довгострокові); за сферами розповсюдження (політичні, економічні, військові, гуманітарні, науково-технічні) тощо¹⁴.

Таким чином, на нашу думку, поняття «національні інтереси» не охоплює захисту цілісності національних кордонів України, вирішення внутрішніх конфліктів і внутрішньої агресії тощо, а застосування у визначенні поняття «воєнна політика» лише національних інтересів є занадто звуженим, що у свою чергу є неправильним.

Основними цілями воєнної політики України щодо запобігання виникненню воєнних конфліктів є такі:

- зниження рівня напруженості воєнно-політичної обстановки та врегулювання суперечностей між сторонами воєнно-політичних відносин;
- усунення суперечностей шляхом досягнення комплексної збалансованості інтересів сторін воєнно-політичних відносин;
- сприяння паритетному та збалансованому скороченню збройних сил та озброєнь у регіоні та світі;
- удосконалення міжнародно-правових механізмів, спрямованих на недопущення застосування воєнної сили для вирішення проблемних питань воєнно-політичних відносин.

Основоположними принципами воєнної політики України щодо запобігання виникненню воєнних конфліктів є такі: забезпечення обґрунтованості, послідовності й системності воєнної політики; дотримання без'ядерного статусу й політики позаблоковості; координація й узгодженість дій на міждержавному рівні.

Таким чином, ознаками, які характеризують зміст воєнної політики України, є такі:

- 1) діяльність, спрямована на запобігання воєнним конфліктам;
- 2) організація та здійснення військового будівництва;
- 3) підготовка Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також правоохоронних органів спеціального призначення, Державної спеціальної служби транспорту України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, тобто військових формувань та органів спеціального призначення до збройного захисту національних інтересів;
- 4) вирішення суперечностей між державами із застосуванням воєнної сили та всіх наявних воєнних інструментів у разі неможливого вирішення воєнного конфлікту дипломатичним шляхом;
- 5) обов'язковість дотриманням норм національного та міжнародного права.

Поряд із поняттям «воєнна політика» використовується поняття «оборона України», яке має родовий зміст щодо визначеного терміна.

¹³ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 червня 2012 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України»: затверджено Указом Президента України від 8 червня 2012 р. № 390/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/reformi-ta-planuvannya-u-sferi-oboroni/voenna-doktrina.html>.

¹⁴ Римаренко Ю.І. Приватне життя і поліція / Ю.І. Римаренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.com/15290527/pravo/ponyattya_natsionalnogo_interesu#288.

Відповідно до ст. 1 Закону України «Про оборону» оборона України визначається як система політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних, інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та її захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту¹⁵. Водночас обороноздатність держави – це здатність держави до захисту в разі збройної агресії або збройного конфлікту. Вона складається з матеріальних і духовних елементів та є сукупністю воєнного, економічного, соціального та морально-політичного потенціалу у сфері оборони та належних умов для його реалізації. Тобто, як бачимо, на законодавчому рівні чітко визначено, що воєнний потенціал є складовою частиною оборони України.

Оборона України базується на готовності та здатності органів державної влади, усіх ланок воєнної організації України, органів місцевого самоврядування, єдиної системи цивільного захисту, національної економіки до переведення за необхідності з мирного на воєнний стан, а також відсічі збройної агресії, ліквідації збройного конфлікту, готовності населення й території держави до оборони. Як бачимо, коло суб'єктів, які здійснюють оборону держави, різноманітне, зокрема від органів державної влади й до звичайного населення, при цьому включаючи також і суб'єктів воєнної організації України, тобто суб'єктів, які реалізують воєнну політику держави.

Отже, ознаками, які характеризують оборону держави є такі:

- 1) комплексна система заходів держави;
- 2) підготовка до збройного захисту та її захист;
- 3) відсіч збройної агресії або збройного конфлікту;
- 4) системне формування та реалізація воєнної, воєнно-економічної, військово-технічної та військово-промислової політики держави.

Таким чином, із вище виділених визначень та ознак, які притаманні категоріям «воєнна політика» та «оборона держави», стає очевидним, що поняття «воєнна політика» є видовим елементом здійснення оборони держави, оскільки реалізація воєнної політики передбачає часткову реалізацію політики у сфері оборони, хоча на законодавчому рівні (якщо проаналізувати положення основоположних нормативно-правових актів, що стосуються цього питання¹⁶) наведені визначення мають або синонімічний зміст, або військові категорії охоплюють чи домінують щодо оборонних понять. Однак із точки зору їх ролі та значення для держави та міжнародної геополітики вважаємо, що це трактування є неправильним.

Підсумовуючи, вважаємо, що родовим поняттям за своїм змістом є поняття «оборона України», яка включає в себе воєнну політику. У цьому випадку ця позиція є вкрай важливою для розмежування досліджуваних категорій із метою усунення колізій в існуючій системі нормативно-правових актів, які урегулюють відносини в досліджуваній сфері.

На нашу думку, коли говоримо про державну політику у сфері оборони, насамперед треба виходити з того, що взаємообумовленість таких понять, як оборона держави та воєнна політика, ґрунтується на таких підставах:

- по-перше, воєнна політика передбачає реалізацію системи заходів щодо запобігання воєнним конфліктам, у той час як політика у сфері оборони передбачає реалізацію заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та її захист;
- по-друге, воєнна політика передбачає вирішення лише воєнного конфлікту, тоді як політика у сфері оборони, крім воєнного конфлікту, передбачає усунення збройної агресії;
- по-третє, коло суб'єктів державної політики у сфері оборони є значно ширшим. Так, оборона України базується на готовності та здатності органів державної влади, усіх ланок воєнної організації України, органів місцевого самоврядування, єдиної системи цивільного захисту, національної економіки до переведення за необхідності з мирного на воєнний стан і відсічі збройній агресії, ліквідації збройного конфлікту, а також готовності населення й території держави до оборони, у той час як суб'єктами воєнної політики є суб'єкти забезпечення національної безпеки держави щодо

¹⁵ Про оборону : Закон України від 6 грудня 1991 р. № 1932-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 9. – Ст. 106.

¹⁶ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 червня 2012 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України»: затверджено Указом Президента України від 8 червня 2012 р. № 390/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/reformi-ta-planuvannya-u-sferi-oboroni/voenna-doktrina.html> ; Римаренко Ю.І. Приватне життя і поліція / Ю.І. Римаренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/15290527/pravo/ponyattya_natsionalnogo_interesu#288.

запобігання воєнним конфліктам, організації та здійснення військового будівництва й підготовки Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також правоохоронних органів спеціального призначення, Державної спеціальної служби транспорту України, Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, тобто військових формувань та органів спеціального призначення;

- по-четверте, фінансування потреб воєнної політики держави здійснюється за рахунок і в межах коштів, визначених Законом України «Про Державний бюджет України», при цьому фінансування потреб національної оборони держави, крім коштів, передбачених Законом України «Про Державний бюджет України», може здійснюватися додатково за рахунок благодійних пожертв фізичних і юридичних осіб у порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Висновки. Саме тому пропонуємо оборону України визначити як систему політичних, економічних, соціальних, воєнних, наукових, науково-технічних, інформаційних, правових, організаційних, інших заходів держави щодо підготовки до збройного захисту та її захист у разі збройної агресії або збройного конфлікту з метою відстоювання національних інтересів України, забезпечення цілісності та недоторканості державних кордонів і суверенітету держави.

При цьому державну політику у сфері оборони варто розуміти як цілеспрямовану, організовану діяльність публічної адміністрації, яка реалізує свої повноваження шляхом застосування комплексу політичних, економічних, воєнних, соціальних, правових заходів щодо розробки довгоцільових програм у сфері оборони з метою підвищення обороноздатності держави, забезпечення цілісності й недоторканості її території та кордонів.

Водночас воєнна політика – це невід'ємний елемент державної політики у сфері оборони, головною метою якої є підтримання міжнародної безпеки, запобігання, локалізація та вирішення воєнних конфліктів, створення благополучних умов для підготовки й організації військового захисту національних інтересів держави, захисту цілісності національних кордонів України, вирішення внутрішніх конфліктів і внутрішньої агресії.

Анотація

Розглянуто проблемність розмежування та використання правових категорій «воєнна політика», «оборона України», «державна політика у сфері оборони». На основі проведено аналізу запропоновано власні визначення вказаних понять.

Summary

Considered problematic separation and use of legal categories of "military policy", "defense of Ukraine", "government policy on defense". Based on the analysis offered their own definition of these concepts.

Використана література:

1. Ильинский И.М. ВЛКСМ в политической системе советского общества / И.М. Ильинский. – М. : Молодая гвардия, 1981. – 239 с.
2. Лисенко В.І. Адміністративно-правове регулювання співпраці із закордонними українцями / В.І. Лисенко. – К. : НАВС, 2014. – 224 с.
3. Бандурка О.М. Управління в органах внутрішніх справ України : [підручник] / О.М. Бандурка. – Х. : Ун-т внутр. справ, 1998. – 394 с.
4. Гаврада І.І. Цензура як прояв недемократичності державної політики України у сфері засобів масової інформації / І.І. Гаврада // Політичний менеджмент : наук. журнал / голов. ред. Ю.Ж. Шайгородський. – 2006. – № 5. – С. 95-106.
5. Kilpatrick D. Definitions of Public Policy and Law [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://mainweb-v.musc.edu/vawprevention/policy/definition.shtml>.

6. Информационная политика : [учебник] / под общ. ред. В.Д. Попова. – М. : Изд-во РАГС, 2003. – 423 с.
7. Власть. Политика. Государственная служба : [словарь] / под ред. В.Ф. Халипов, Е. В. Халипова. – М.: Луч, 1996. – 211 с.
8. Кучеренко О.С. Державна політика: аналіз сучасних політологічних концепцій / О.С. Кучеренко // Актуальні проблеми реформування державного управління в Україні : мат. наук.-практ. конф. – К. : Вид-во УАДУ, 1997. – С. 279–281.
9. Goffman E. Asylums: Essays n the Social Situation on Mental Patients and other Inmates / E. Goffman. – N.Y., 1961. – 435 p.
10. Дем'янчук О.П. «Державна політика» та «публічна політика»: варіант перехідного періоду / О.П. Дем'янчук [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib/nz/nz18_2000_polityk/05_demyanchyk_or.pdr.
11. Про схвалення Концепції реформування та розвитку лісового господарства : затверджено Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 квітня 2006 р. № 208-р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.zakon2.rada.gov.ua/laws/show/208-2006-p>.
12. Про Концепцію державної промислової політики : Указ Президента України від 12 лютого 2003 р. № 102/2003 // Офіційний вісник України. – 2003. – № 7. – Ст. 278.
13. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 червня 2012 року «Про нову редакцію Воєнної доктрини України» : затверджено Указом Президента України від 8 червня 2012 р. № 390/2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mil.gov.ua/diyalnist/reformi-ta-planuvannya-u-sferi-oboroni/voenna-doktrina.html>.
14. Римаренко Ю.І. Приватне життя і поліція / Ю.І. Римаренко [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://pidruchniki.com/15290527/pravo/ponyattya_natsionalnogo_interesu#288.
15. Про оборону : Закон України від 6 грудня 1991 р. № 1932-XII // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 9. – Ст. 106.

В.В. Сокурєнко,
кандидат юридичних наук, доцент,
проректор
Національної академії внутрішніх справ